

ÎSÂ TRABZONÎ VE ESERLERİ

Mustafa ÇİL*

Hayatı

Îsâ Trabzonî'ye (rh.a.) ait risâlenin zahriyesinde “Bunu mahrûsa-i Bursa'daki Vâiziye Medresesinden munfasıl el-Fakîr Îsâ et-Trabzonî tahrir etti.” anlamında bir kayıt bulunmaktadır. Bu ifadeye dayanarak müellifin adı geçen medresede müderrislik yaptığı ve kadılık gibi daha üst bir vazifeye ya da başka bir medreseye atanma talebiyle bu görevden ayrıldığı söylenebilir. Risâleyi muhtevî mecmuada Îsâ Trabzonî'nin yaşadığı dönemi tespiti yardımcı olabilecek sınırlı sayıda veri bulunur. Bunların benzer yönü 10./16. yüzyılı göstermesidir. Risâlenin telif tarihini de bu yüzyılın son çeyreğine kadar indirmek mümkün görünmektedir.

Eseri

İslâm, Allah (c.c.) katında son ve tek geçerli dindir. Bütün zaman ve mekânlara hitap eder. Hükümleri insan ve toplum hayatının tamamını kuşatır. Bu hükümler itikadî, amelî ve ahlâkî şeklinde üç ana grupta tasnif edilir. Amelî hükümleri konu edinen fıkıh ilmi bu alanda toplanan malzemen kulan öncelikle Allah (c.c.) ile ilişkisini düzenleyen hükümleri ‘ibâdât’; diğer kullarla ve toplumla ilişkisini düzenleyenleri ise ‘muamelât’ bölümünde inceler. Bu bölümlerin alt başlıkları da bulunur ve genellikle ‘kitap’, ‘bab’, ‘fasıl’ sırasını takip eder. Fıkıh eserleri bu ilmin meselelerini bu tür başlıklar altında işlemişlerdir. Bu eserlerin konu tertibinde mantikî irtibatların bulunduğu da düşünülmüş ve bunları ortaya koyma amaçlı çeşitli izahlar yapılmıştır. Hükme konu fiilleri Allah hakkı-kul hakkı şeklinde ayıran ve ‘ibâdât-muamelât’ ayrımıyla “kısmen benzerlik taşıyan” yaklaşımın da bu tertipte dikkate alınan hususlardan olduğu ifade edilmektedir.

Münâkehât, ukûbât vb. ile ilgili kısımları ayrı bölümler saymakla bunları ‘muamelât’ın kapsamı dışında tutan tasnif anlayışları da vardır. Özellikle bu tercihte muamelat bölümünün en temel ve önemli başlığı “bey’ (çoğulu büyû’)” olmuştur. Bunun belirleyicisi de bey’in (satım akdi) uzun geçmişi, yaygınlığı ve önemidir. Dolayısıyla akidlerle ilgili tartışmalar çoğunlukla bey’ üzerinden yürütülmüş ve bu akid borçlar hukukunun model akdi hâline gelmiştir.

Fıkıh meselelerini cemen en temel ve muteber metinlerden biri Mergînânî'nin (ö. 593/1197) *el-Hidâye* adlı eseridir. ‘Telifinden itibaren büyük rağbet gören ve medreselerde ders kitabı olarak okutulan bu eser özellikle güvenilirliği, muhtevâsının dolgunluğu ve üslûbunun güzelliğiyle öne çıkmıştır.’ Üzerine şerh-hâşiye türünden çok sayıda çalışma yapılan *el-Hidâye*'nin çeşitli başlıkları hatta ifade-ibare tercihleri dahi birçok incelemeye konu olmuştur. Îsâ Trabzonî'nin *Risale fi'l-buyu'* şeklinde isimlendirilen risâlesi de bu eserin “kitabü'l-büyû” başlığının eserdeki konumu ve başlık altındaki bazı ibareler merkezli doktrinindeki kimi tartışmaları irdeleyip değerlendiren teorik yönü baskın bir çalışmadır.

* Dr. Öğr. Üyesi, Trabzon Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Hukuku Ana Bilim Dalı, mustafacil@trabzon.edu.tr

Risale fi'l-buyu'

İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Yazma Eserler Koleksiyonu NEKAY04385/07 numarada kayıtlıdır. Yakın zamanda erişime açılan 228 varaklı bir mecmuanın yedinci risâlesi olarak 55b-61a varakları arasında yer almaktadır. Mecmua kapağının iç tarafında “Bu risâleler ülü'l-elbâb (akıl/ilim sahipleri) arasında makbuldür.” cümlesi bulunmaktadır. Burada ayrıca mecmuadaki 24 risâle/makale ilişkili olduğu konuyu belirtme biçiminde tanıtılmaktadır. Bazı tanıtımlarda eserin kıymetini gösterici kısa değerlendirmeler de vardır. Mecmuadaki son risâle burada zikredilmemiştir. Ayrıca nispeten kısa veya aynı risâledeki farklı içerikli makaleler de hesaba katılarak mecmuadaki risâle/makale sayısı 30'a çıkarılabilir. Bu risâleler tefsir, fıkıh ve usulü, dil-belagât ve kelâm alanındadır. Fıkıha dair risâlelerin çoğu *el-Hidâye* ile ilişkilidir. Mecmuadaki risâlelerin dikkat çeken yönleri konularının mevziî oluşu ile bir kısmında ‘medrese’ ve ‘kazasker’ vurgularının bulunuşudur. Bu itibarla bunların önemli bir kısmının ilmiyedeki işleyişte aranan birtakım şartları gerçekleştirme amacıyla kaleme alındığı düşünülebilir.

Mecmuanın ilk risâlesinin zahriyesinde bulunan ‘yâ kebîkeç’ yazısı, satın alma bilgileri vb. kayıtlar mecmuanın tamamı için konulmuş olmalıdır. Ayrıca mecmua içindeki bazı kayıtlar (meselâ 55 varak numarasının üzerindeki “büyü”) muhtemelen aynı kişi tarafından sonradan eklenmiştir. Buna minhüvât olarak gösterilen kayıtların bir kısmı da dahil edilebilir.

Mecmua kapağı iç tarafında İsâ Trabzonî'nin risâlesi için “*Hidâye* 'nin kitabü'l-büyü'una müteallik risâle” denilmiştir. Katalog kaydındaki isim de içerik dikkate alınarak oluşturulmuş olmalıdır. Ta'lik hattıyla yazılmış risâlenin sayfalarında cetvel yoktur. İlk sayfa 15 diğer sayfalar 17 satırdır. ‘Kâle (dedi)’ fiili ve türevleri başta olmak üzere dikkat çekme ifadeleri, özel isimler vb. çoğunlukla kırmızı yazılı veya çizgilidir. Bazı durak işaretleri de kırmızıdır. Reddedede renk uyumunu gözetme ve sehven siyah yazılmış kelime üzerine kırmızı geçme bu kapsamda zikre değer iki hoş ayrıntıdır. Metin üzerinde düzeltme örnekleri çok azdır. Müellif hürmet ifadelerini ve alıntılarının bittiğini gösterir notları -bazen kısaltma şeklinde- sıkça kullanır. Sayfa kenar notları ise metinde kinayeli olarak geçen kişi isimlerini belirleme, anlamayı kolaylaştırıcı açıklama yapma, gerekçe ve örnek verme, gramatik öneride bulunma gibi içeriklere sahiptir. Katalogda fevâid kaydı olarak gösterilen metin ‘Ankaravî’ nisbeli bir zât tarafından vikâye varaklarına yazılmış iki sayfalık müstakil bir makale gibidir. Kefâlet akdiyle ilgili alıntı bir pasajın tahlili mahiyetinde olup tarz bakımından *Risale fi'l-buyu* 'a yakın ise de içerik olarak bir bağı bulunmamaktadır.

Klasik metinlerdeki sunum, itiraz ve dikkat çekme ifadelerinin başlıcaları *Risale fi'l-buyu* 'da da görülür. Müellif, bey' başlığındaki çeşitli tartışmalarla ilgili, *el-Hidâye* bağlantılı meşhur eserlerden çokça nakilde bulunur ve bunları değerlendirmeye çalışır. Kendi görüş ve tercihleri her zaman net değildir. Tefsir, dil, usûl, cedel, kavâid, mantık gibi ilimlere sınırlı da olsa atıfları vardır. Örneklemeleri de nispeten azdır. Mergînânî'yi ‘musannif’ olarak anmış olan İsâ Trabzonî birçok başka âlime de bazen ‘fâzıl’ vb. sıfatlar kullanarak bazen de isimleriyle ve/veya eserlerine izâfetle yer vermiştir. Risâlede mezhep imamlarından “üç İmamımız” ve Züfer (rh.a.) geçer. Tahâvî'nin *Şerh* 'ine bir yerde müracaat edilmiştir. Ebüssuûd, İbnü'l-Hümâm, Kâkî, Sâdî Efendi, Rûmî, İbn Kemal, Tâcüşşerîa, Bedreddin el-Kerderî, Sad-rüşşerîa, Sâhibü'l-İnâye, Sâhibü'n-Nihâye onun aynı zamanda başvuru kaynakları olmaktadır. Yaptığı nakillerde de bunların bazıları yanı sıra Sâhibü'd-Dirâye, Sâhibü'l-Muhît, Sâhibü'l-Keşf ve Teftâzânî isimleri geçer. Bunlar dışında ‘fukaha, eslâf-ahlâf’ gibi genel kullanımlara da rastlanmaktadır.

‘Besmele’ ile başlayan risâlenin mukaddimesinde hamdin Allah’a; salâtın Hz. Peygamber’e, O’nun âline ve ashabına mahsus olduğu vurgulanır. Allah teâlâ kulların bekası için alışverişi helâl kılmış; yeryüzünü fesaddan uzak tutmak için de kumar ve zorbalık yoluyla mal edinmeyi yasaklamıştır. Hz. Muhammed (s.a.v.) ebedî Dinin ve apaçık Kitabın sahibidir. O (s.a.v.) helâl ve haramı en belîğ deliller ve en fasih sözle açıklamıştır. Müellif buradaki diğer bazı cümlelerde risâlenin kaynaklarını ima eden kelimler kullanmaktadır. Hz. Peygamber’in (s.a.v.) âl ve ashabı da hidayet üzere oluşlarıyla zikredilmiştir. Faslü’l-hitâb sonrası, dönemin İslâm hükümdarının kazaskerini ilmi, fazileti ve merhametini öne çıkararak öven müellif onun zamanında yaşıyor olmayı nimet olarak görür ve kendisine duada bulunur.

Kendi imkân ve şartlarını yeterli görmemekle birlikte, yalnızca Allah’tan (c.c.) yardım dileyerek, hatırına gelen şeyleri birkaç sayfa hâlinde yazdığını söyleyen İsâ Trabzonî’nin *Risale fi’l-buyu*’daki görüş ve tercihlerini -bağlantılı oldukları tartışmaların ayrıntılarını aktarmaktan sarfınazarla- şu şekilde özetleyebiliriz:

“Bey” tanımlanması gereken fikhî bir kavramdır ve musannif birçok yerde kavram tanımı yapmaktadır. Buna rağmen bey’in tanımını yapmaması bu kelimenin sözlük ve terim anlamlarını aynı görmesindedir. Kelimenin sözlük anlamının bilinmesine itimatla terim anlamını verme ihtiyacı duymamıştır.

“Kitabü’l-büyü” başlığında çoğul bir kelime kullanılmıştır. Sarf akdi vb. de büyü’ kapsamına girer. -Nitekim çoğu şârih ‘sarf’ı bab sayarak onun büyü’ ‘kitab’ıyla değil selem ‘bab’ıyla münasebetini kurmaktadır.- Buna rağmen musannifin ‘sarf’ı müstakil bir ‘kitap’ olarak ele alması sarf akdinin içeriğinin yoğunluğu nedeniyle. Bunun ‘şahitlikten dönme’nin ‘şahitlik’ten ayrı bir ‘kitap’ta işlenmesi gibi başka örnekleri de vardır.

Bey’ kul haklarının ilki olarak ele alınmıştır. Çünkü bu akid sıklıkla gerçekleşir ve kendisine çokça ihtiyaç duyulur. Musannifin, Allah haklarından sonra ve bey’ akdinden önce lukata, şirket vb. -kul haklarıyla ilişkili- bölümleri işlemiş olması onun hakkında ‘Allah haklarını bitirdikten sonra -bey’ akdi ile- kul haklarına başladı’ demeye engel değildir. Lukata, şirket vb. akidler önceki bölümlere ilhak edilerek orada işlenmiştir. Bunlardan sonra ve bey’den hemen önce kendinde Allah hakkı bulunan ‘vakıf’ konusuna yer verilmesi de bunun göstergesidir.

Vakıf ve bey’in peş peşe ele alınmasını ikisinde de ‘mülkiyetin izalesi’ bulunmasına bağlamak itirazı açıktır. Nitekim ‘hibe’de de bu tür bir izale vardır ancak hibe bey’den hemen sonra işlenmemektedir. Başka bir gerekçeye göre ise bey’ malın bir mülkiyetten çıkıp başka bir mülkiyete girdiği ‘mürekkeb’; vakıf ise malın bir mülkiyetten çıktığı ancak başka bir mülkiyete girmediği ‘müfred’ nitelikli akiddir. Müfredin mürekkebden önce gelme ilkesi uyarınca vakıf bey’den önce gelmiştir. Bu sıralamayı müfred ve mürekkebe dayandırmayı doğru bulmayan bir itiraz da yer veren müellif ‘mantık kitaplarında da belirtildiği üzere itibar edilen yöne göre bazen müfred bazen de mürekkeb önce gelebilir’ der. Ayrıca bu gerekçe vakfın bey’in öncesinde işlenmesini değil bey’in vakfın peşine getirilişini açıklama amaçlı ise de onun bu iki durumu da göstereceğini kabul etmemek hakkaniyetli bir yaklaşım olmaz. Müellife göre ayrıca bu gerekçeler iki konu arasında mevcut sıralamanın doğru olduğunu gösterebilir ancak böyle bir sıralamayı gerekli kılmaz.

Bey’in “malın malla değişimidir” şeklindeki tanımına yöneltilen itirazları, alternatif tanım önerilerini, bu itiraz ve önerilere dair değerlendirmeleri aktaran müellifin söz konusu itirazlara haklılık payı verdiği anlaşılmaktadır. Ona göre bu tanımda “bey”in sözlük ve terim anlamının aynı olduğu kabul edilmelidir. “Malın malla değişimini tazammun eden akid” tanımı da böyledir. “Malın malla karşılıklı rıza ile temlikidir” tanımında hâle bulunduğu iddiasını da ele alan müellif buna verilen bir cevabı ‘soruyu ortadan kaldırmayacağı için’ eleştiriye açık görür. Ona göre bu tanımda ‘temlik’in sözlük ve terim

anlamları aynıdır. Müellif kendi cevabı akabinde başka bir cevabı da yorumsuz olarak aktarır. Onun ‘karşılıklı rıza’ kaydının mükrehin yaptığı akdi dışarıda bırakacağı itirazına karşılık yaptığı açıklamalar ise bu tanımın kiabü’l-büyû’daki sahih akidler için yapıldığı ve bunlar bakımından doğru olduğu noktasında toplanmaktadır. “Malın malla değişimidir” tanımı ise diğer akidleri de kuşatıcıdır. Zira ‘rıza’ akdin in’ikadı için değil sıhhati için şarttır.

Bey’ akdinin rüknünden bahsedilirken kullanılan ‘onun rüknü îcab-kabul veya buna delâlet eden şeydir’ ifadesi hatalı sayılmamalıdır. Burada ‘delâlet eden’ ile bey’u’t-teâti kastedilmiştir. Ayrıca îcab-kabulde geçmiş zamanlı fiil kullanıldığı gibi ona ‘delâlet eden’ bir şeyin kullanılması da mümkündür. Yani lafız da medlûl olabilir; dilde bunun örnekleri vardır.

Akdin çeşitli şartlarının ele alındığı kısımda müellife göre akdin mahallinde aranan şartlar ‘mütakavvim’ ve ‘teslim edilebilir’ olmasıdır. Bunlar onun ‘mal’ ve ‘mülk’ olmasını da kapsayıcıdır. Dolayısıyla son ikisini bey’in ayrı şartları olarak görmek doğru olmaz. ‘Karşılıklı rıza’ da akdin mutlak olarak bir şarttır; in’ikad şartı değildir. Bunu in’ikad veya nefâz şartı görmek sıhhat şartı sayan ‘fukaha’ya da muhalefet olacaktır.

Bey’ îcab-kabulün irtibatlı bütünüdür. Musannifin “bey’ îcab ve kabulle mün’akid olur” cümlesiyle kasdı budur. Bu cümlenin te’vile ihtiyacı yoktur. ‘İcab ve kabulün iki ayrı rükün mü yoksa alet mi olduğu’ tartışmasını da ele alan müellif tarafların görüşleri sonrası rükün-alet ayrımında kullanılabilir bir ölçüt önerir. Bu tartışmanın temelinde akdin mahiyetine dair görüş farklılığının bulunduğunu savunur ve farklılığın sonuca etkisine temas eder. Müellif, usûlcülerin “şer’î akidlerin manâ mı ibare mi olduğu” şeklinde özetlenebilecek ihtilafını gösterir bir açıklamayı da alıntılar ve burada İbnü’l-Hümâm’a yapılan atfî tahkik ve tahlil eder.

Risâlenin son meselesi, musannifin bey’in gerçekleşmesi için kullanılabilir fiillerin zamanından bahsettiği kısımdaki “ihbâr için konulan” ifadesinin, hâlin delâleti durumunda, şimdiki zaman kipli (muzâri) lafızları da kapsayacak biçimde geniş bir yoruma -bağlam ve dil bakımından- müsait olup olmadığı merkezlidir. Zira musannif geçmiş ve gelecek zamanlı fiillerin durumunu belirtmekte ancak şimdiki zamana açıkça değinmemektedir. Meseleye dair açıklamalarından müellifin de bunu mümkün sayan yaklaşıma yakın durduğu anlaşılmaktadır.

Risale fi’l-buyu’ dili ve içeriğiyle, belli ilmî seviyedeki kişilere hitap edecek tarzda kaleme alınmıştır. Özellikle İslâm hukukunda akid nazariyesi, bey’ akdi ve *el-Hidâye* üzerine yapılacak akademik çalışmalarda dikkate alınmaya değer vasıftadır.



Resim 1: Risale fi'l-buyu'un ilk ve son sayfaları (İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Yazma Eserler, NEKAY04385/07, 55b ve 61a.)

Kaynakça

- Aybakan, Bilal, “Fürû‘ Fıkıh Sistematiği Üzerine”. M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi 31 (2006/2), 5-32.
- Bardakoğlu, Ali. “Bey’”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/13-19. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Kallek, Cengiz. “el-Hidâye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/471-473. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Merginânî, Burhânüddin Ebü'l-Hasen el-Fergânî. *el-Hidâye şerhu Bidâyeti'l-mübtedî*. nşr. Muhammed Adnân Derviş. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Erkam, ts.
- Trabzonî, İsa. *Risale fi'l-buyu'*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Yazma Eserler, NEKAY04385/07, 55a-61a.

